

УДК 94(477.54) «179/1917»:39(477)(045)
DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.20

Солошенко О.М.

кандидат історичних наук, доцент ХНУБА
<https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>

ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується етнічний склад населення Харківської губернії в другій половині ХІХ століття. У цей період в регіоні мешкали представники 45 народів. Грунтуючись на статистичних даних переписів населення 1864, 1879, 1897 років, автор акцентує увагу на змінах чисельності українців, росіян та євреїв, які у другій половині ХІХ ст. становили більшість населення губернії. Беруться до уваги історичні передумови формування етнічної структури Харківської губернії. Для висвітлення етнічних особливостей населення враховується порубіжне розташування регіону. Звертається увага на вплив транскордонного фактору на формування етнічної структури населення до кінця ХІХ ст. Зауважується, що значна кількість населення під час перепису, визнали рідною мовою російську. Звертається увага на особливості етнічної картини в місті Харкові, де, за даними перепису 1897 року, більшість населення становило російськомовне населення. Це пояснюється загальною тенденцією русифікації. Доведено, що даний процес був обумовлений зростанням чисельності росіян у структурі населення регіону, піднесенням позицій російської мови в галузях промислового виробництва, торгівлі, освіти, науки та поширенням стереотипу про російську мову як про мову розвинену та культурну. Між тим більшість населення Харківської губернії була україномовною. Окрема увага приділяється особливостям становища та динаміці єврейського населення в Харківській губернії. Їх розташування в регіоні, було пов'язано не тільки із російським законодавством щодо євреїв, а й особливостями їх занять (торгівля, освіта). Історично на території губернії проживали поляки, німці, білоруси, цигани, чисельність яких до кінця ХІХ ст. не перевищувала 1%. Припускається, що для отримання більш достовірних даних щодо етнічної структури Харківської губернії необхідно залучати джерела соціальної історії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: етнос; перепис населення; Харківська губернія; рідна мова; русифікація; українці.

The article analyzes the net composition of the population of Kharkiv Province in the second half of the 19th century. During this period the representatives of 45 nations lived in the region. Based on statistical data from the 1864, 1879, 1897 population censuses, the author draws attention to changes in the number of Ukrainians, Russians and Jews, who in the second half of the 19th century were the majority in the province. Attention is drawn to the historical background of the formation of the ethnic structure of the Kharkov Province. The study of ethnic features takes into account the border location of the region. Attention is drawn to the impact of the border factor on the formation of the ethnic structure of the population until the end of the 19th century. Statistical materials of that time do not have direct data on the ethnic structure. The size of the ethnic composition of the population is based on their belonging to their native language. During the census, a large number of people named their native language Russian. Attention is drawn to the peculiarity of the ethnic structure in the city of Kharkov, where according to the census of 1897, the majority of the population was Russian-speaking. This is explained by the general trend towards Russification. It has been proven that this process was driven by an increase in the number of Russians in the region, the strengthening of the position of the Russian language in industry, trade, education and science, and the spread of the stereotype of Russian as a developed and cultural language. However, the majority of the population of the Kharkov Province was Ukrainian speaking. Special attention is paid to the peculiarities of the situation and dynamics of the Jewish population in the Kharkov Province. Their location in the region was connected not only with Russian legislation on Jews, but also the specifics of their occupation (trade, education). Historically, the province was inhabited by Poles, Byelorussians and Gypsies, whose numbers did not exceed 1% until the end of the 19th century. To obtain more reliable data on the ethnic structure of the Kharkov Province it is necessary to introduce the sources of social history of the second half of the 19th century.

Keywords: ethnos; population census; Kharkiv province; native language; Russification; Ukrainians.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ століття для Харківської губернії супроводжувалась активізацією асиміляцій-

них процесів, денационалізацією українського населення, особливо міста Харкова. Наявні статистичні джерела щодо етнічної

структури населення Харківської губернії переважно обмежені та однотипні і не можуть створити об'єктивну картину формування етнічного «обличчя» регіону до кінця XIX ст. Матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897р., варто використовувати аналізуючи та зіставляючи дані різних таблиць перепису. Доцільно шукати нові підходи для з'ясування етнічної структури населення регіону в мікроісторії та ґрунтуватися на прикладах соціальної історії.

Аналіз актуальних досліджень. Значний внесок у вивчення етнічних особливостей Харківщини, як частини культурно-історичного регіону Слобожанщини [Багалій 1990] та Харкова зробили Д. Багалій та Д. Міллер [Багалей 1993]. У радянській історіографії питання етнічної структури населення Слобожанщини переважно не досліджувалися: науковці аналізували головним чином економічний та культурний розвиток регіону [Наулко 1975]. В сучасній історіографії відбувається перегляд радянських поглядів на етнічну історію, зокрема міжетнічних стосунків українців та росіян [Арзуманова 2010, 2011]. В роботі В. Маслійчука висвітлені питання культурних відмінностей росіян та українців на Слобожанщині в XIX ст. [Маслійчук 2003]. Важливим напрямом сучасних досліджень є комплексне вивчення регіону [Варченко 2000]. Основу джерельної бази дослідження складають матеріали переписів населення Харківської губернії 1864 р. [Памятная книжка 1864], Харкова 1879р. [Харьковский календар 1883] та загальноросійського перепису населення 1897р. [Первая всеобщая перепись 1904].

Мета статті – провести комплексний аналіз етнічного складу населення Харківської губернії в другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Харківську губернію відносять до категорії транскордонного регіону, що впливало на особливості формування етнічної структури населення. Всі етноси, що заселяли Слобожанщину (на кінець XIX ст. нараховувалось 45 народів): українці, росіяни, поляки, німці, євреї та інші, приносили частку своїх традицій, культури та історії [Первая всеобщая перепись 1904: 126-127]. На середину

XIX ст. в регіоні склалось стійке національне співвідношення населення – переважну частину населення складали українці [Багалій 1990: 23].

До проведення Першого загального перепису населення Російської імперії в 1897 р. ми маємо можливість скористатися даними ревізій та епізодичними матеріалами земської статистики Харківської губернії. Одним із важливих джерел є ревізії – акти обліку податного населення Російської імперії. Так, за даними IX ревізії (1850р.) у Харківській губернії українці, що належали до групи державних селян становили 93,3%, а росіяни 5,86%. Через сім років, за даними X ревізії, співвідношення українців і росіян залишалось незмінним: відповідно 94% та 5,9% [Материалы 1859: 182-183].

На початку 1860-х років в Харківській губернії українці складали більшість населення. Так, на 1 січня 1863р. в губернії проживало 1274711 українців, що становили 91,5% населення губернії. Найбільше українців було в Старобільському, Ізюмському, Сумському та Харківському повітах. Найменше – в Зміївському, Богодухівському, Вовчанському. Однак відсоткова доля українців в повітах Харківської губернії найбільша була у Валківському (99,4%), Лебединському (98,7%), Старобільському (97,6%), а найменшою – у Харківському (71,6%) при середньому показнику – 93,5%. Щодо росіян, то на Харківщині в цей період проживало 115649 чол., що становило 8,3% від населення губернії. Найбільше їх було у Харківському повіті (46892 чол.) – 37,7%, а найменше – у Лебединському (1450 чол.) та Валківському (527 чол.) - відповідно 1,24% та 0,55% (підраховано автором) [Памятная книжка 1864: 124-131].

Російське населення переважало в повітах, територія яких заселялась ще в XVII ст. російськими служилими людьми і які були колись центрами найбільших Слобідських полків, а в XIX ст. саме тут почалась активно розвиватись промисловість. Важливий матеріал міститься у одноденному переписі населення Харкова (1879 р.), коли була зроблена спроба виявити належність харків'ян до різних етносів за ознакою рідної мови. Дані свідчать, що 60,2% населення міста визнали рідною російську мову і лише

29,21% – українську [Харьковский календарь 1883: 152-160]. Між тим, варто зазначити, що такий підхід дозволяє проаналізувати не етнічну структуру населення, а з'ясувати етномовну картину в регіоні. Можна припустити, що певна кількість українців, поляків, євреїв та представників інших етносів, які повсякденно спілкувалися російською мовою, могли назвати її, як «рідну» і були віднесені до великоросів. Дані перепису 1879 р. свідчать про кількісне переважання росіян-чоловіків (57%) над жінками-росіянками. Традиційно цей факт пояснювався тим, що чоловіки приїжджали на заробітки до міста [Арзуманова 2010: 106].

У переписі населення Російської імперії 1987р. були зібрані цінні дані щодо чисельності, соціальної структури, віросповідання, сфер зайнятості населення, проте етнічна приналежність знову таки визначалась належністю дорідної мови. За даними 1897р. українці та росіяни складали основну частину населення Харківської губернії: відповідно 80,6% та 17,6% [Первая всеобщая перепись 1904: XIV]. У містах проживало 9,95% українців, 32,9% росіян, а в повітах відповідно 90,05% та 67,1%. Найбільше українців, як і в попередні роки, проживали в Стародубському повіті – 14,9% від загальної кількості українців; в Ізюмському – 12,02% та Сумському – 10,43%. Найменше – в Богодухівському – 7%, Валківському – 5,9% та Вовчанському – 5,2% від числа українців в губернії (підраховано автором) [Первая всеобщая перепись 1904: 2,3,102]. По всіх повітах Харківської губернії зберігалась кількісна перевага українців над росіянами. Між тим, в деяких містах, наприклад в Харкові та Чугуєві переважали росіяни. Так, в Харкові було 173989 населення: росіяни становили 63,17%, а - українці 25,9% [Первая всеобщая перепись 1904: 208]. У зв'язку з тим, що визначення етнічної належності під час перепису 1897р. здійснювалося на підставі рідної мови, можна припустити, що багато українців визначили своєю рідною мовою мову російську через швидкі темпи русифікації Харківської губернії наприкінці XIX ст. Зазначимо і проблему етнічної ідентифікації, яка існувала на Слобожанщині. На думку Д. Багалія, «немало українців просто не признавали се-

бе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившись свідомими перевертнями, навмисно записували себе руськими» [Багалій 1990: 217-218]. Відмова від рідної мови і власного етнічного походження була зумовлена низкою причин: репресивна політика царату по відношенню до української мови, міф про її несамостійність. І хоча прямої дискримінації за етнічним принципом українці в Російській імперії не зазнавали (наприклад, порівняно з євреями), багато з них поступово починали відчувати власну другорядність, сором за своє «сільське походження» [Каппелер 1997: 130, 135].

На прикладі Харкова другої половини XIX ст. чітко простежується формування стереотипу, що росіяни є носіями розвинутої, культурної, «міської» мови, а українці («сохли») – вихідці із села, неписьменні, некультурні. Серед харків'ян набула поширення тенденція приховування українського походження прагнення ідентифікувати себе із «великоросами». [Арзуманова 2010: 108].

Для Харкова, особливо в кінці XIX ст., була характерна активна міграція, населення, що займалось торгівлею, а це в більшості були не українці. «Для багатьох Харків – означає Д.Багалій, – був лише тимчасовою квартирою. В якій вони проживали декілька місяців, а то і днів» [Багалій 1990: 120]. Так, під час перепису 1897 року в Харкові було зареєстровано 23 тис. чол. уродженців із Курської губернії, більше 6 тис. чол. із Орловської, близько 5 тис. із Полтавської, більше 4 тис. із Київської, близько 2 тис. із Московської та Калузької губерній [Первая всеобщая перепись 1904: XV].

Дані щодо етнічної структури населення Харківської губернії за матеріалами перепису 1897р. є приблизними. В таблиці до групи «русские» віднесено великоруську, малоруську та білоруську мови. Можливо, що населення, яке входило до цієї групи, ототожнювалось лише з російським етносом. Щодо білорусів, то вони на Харківщині мали незначний відсоток – 0,41%, менша їх частина проживала в містах губернії (7,3%), а більша (92,7%) – в повітах [Первая всеобщая перепись 1904: 102]. Білоруси компактно проживали в Богодухівському та Старобільському повітах, що межували з російсь-

кими губерніями, де також переважали росіяни [Багалеї 1993: XIV].

На нашу думку, в умовах русифікації регіону в кінці XIX ст., на підставі даних про мову до росіян також були віднесені представники інших народів (євреї, поляки, німці), які мешкали в Харківській губернії. Так письмними польською мовою було лише 5 % поляків Харкова (проти 41,5% російською мовою), письмними німецькою – 5,4 % німців Харкова та 17,2 % німців, які мешкали в повітах Харківської губернії (проти 41,2 % російською мовою в Харкові та 37,4 % – в губернії), письмними мовою ідиш були 4,1 % євреїв – харків'ян, 5,9 % – по губернії (російською – відповідно 49,6 % та 39,8 % відповідно) [Первая всеобщая перепись 1904: 127, 147].

Третє місце в етнічній структурі Харківської губернії посідали євреї. Російський уряд намагався регулювати міграційні процеси євреїв: ще наприкінці XVIII ст. була встановлена територія («смугу осілості») проживання євреїв. В 1861 р. євреї з вищою освітою отримали право на постійне перебування у всіх губерніях імперії [Гимпельсон 1905: 972].

Харківщина, не входила у межу осілості і становище єврейського населення мало низку особливостей. Об'єктивних даних щодо кількості єврейського населення в другій половині XIX ст. не існує. Між тим, за матеріалами харківських календарів можна проаналізувати дані щодо віросповідання населення. Звичайно, такі данні мають погрішності, проте дозволяють простежити динаміку змін чисельності євреїв у регіоні протягом другої половини XIX ст.

У Харківській губернії в 1862 р. за даними віросповідання вони склали 0,02% всіх віруючих регіону [Памятная книжка 1864: 145]. Через десятиріччя в 1874 р. в губернії євреї склали вже 0,21% [Харьковский календарь 1884: 112], в 1882 р. – 0,36% [Харьковский календарь 1884: 112], а на початку 1890-х рр. – 0,73% [Харьковский календарь 1894: 232]. Ми бачимо зростання чисельності євреїв в Харківській губернії – стрімкий розвиток капіталістичних відносин в регіоні обумовлював активізацію торгівлі та виробничих сфер, в яких було зайнято переважно саме єврейське населення.

За даними одноденного обліку населення Харкова 1879р., в місті проживало 5135 євреїв, що складало 5,03% [Харьковский календарь 1883: 152-160]. Більшість євреїв-харків'ян були міщанами. Серед них ремеслами займалися 11,61%, а торгівлею – 6,23%. У різних галузях мистецтвах було зайнято 0,86%, освітньою діяльністю займалось – 8,8% населення міста. Значна частина єврейського населення в матеріалах перепису вказала, що «не має чітко визначених занять» [Харьковский календарь 1883: 183-186]. За підрахунками автора, вони становили більшу половину населення міста – 59,14%. Такий високий відсоток можна пояснити особливостями програми одноденного обліку: перелік занять був достатньо обмеженим. Наприклад, євреї займалися поденною працею, сферою послуг, які не вказувалися в опитуванні.

В 1886 р. в губернському місті євреї становили 5,2% населення Харкова [Гусев 1902: 36]. В порівнянні з даними за 1879р. число євреїв в Харкові збільшилось в 1,73 рази, в той час, як все населення губернії зросло в 1,67 рази. Тенденція до збільшення єврейського населення в губернії простежується і на далі. За даними перепису 1897 р. у Харківській губернії проживало 12650 євреї становили 0,51% населення регіону: в містах було зосереджено 93,2%, а в повітах – 6,76% [Первая всеобщая перепись 1904: 102-105]. Найбільше євреїв було зосереджено в Харківському повіті – 78,2%, в Сумському проживало – 7,7%, в Ізюмському – 3,1%. В інших повітах Харківської губернії частка євреїв була незначною – менше 1%. До загального числа міських жителів євреї склали найбільше у Харкові – 5,6%, та Сумах – 3,5% [Первая всеобщая перепись 1904: 2,3,102]. Локалізацію єврейського населення у найбільших містах регіону – навчальних, виробничих і торгівельних центрах, можна пояснити особливостями їх діяльності, наприклад, 15,2% євреїв в губернії займалися торгівлею продуктами сільського господарства, тканинами, одягом, будівельними матеріалами тощо (у містах – 18,1%) [Первая всеобщая перепись 1904: 192-200]. Не зважаючи на те, що Харківська губернія не була територією вільного ведення торгівлі для євреїв, євреям-купцям

дозволялось брати участь у ярмарках Харківщини чим і пояснюється їх значна кількість. Даних про населення менш чисельних етносів до кінця XIX ст. майже не існує. Згідно з переписом 1897р., на території Харківської губернії мешкали етноси (крім білорусів та євреїв), чисельність яких не перевищувала 1%: німці – 0,36%, поляки – 0,24%, татари – 0,05%, вірмени – 0,02 %, цигани – 0,01 %. На території Харкова, відповідно, поляки – 2,3 %, німці – 1,4 %, євреї – 5,6% [Первая всеобщая перепись 1904: 13, 126-127].

ЛІТЕРАТУРА

Арзуманова Т. В. Зміни в розвитку етномовних процесів у Харківській губернії (друга половина XIX ст.) / Т. В. Арзуманова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2010. № 906. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 13. С. 103–109.

Арзуманова Т. Росіяни в етнічній структурі Харківської губернії у другій половині XIX ст. / Т. Арзуманова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 26-34.

Багалій Д.І. Історія Слобідської України /Д.І. Багалій. Харків: Основа, 1990. 256 с.

Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) / Д.И.Багалей, Д.П.Миллер. В 2-х т. Репринт. изд. Харьков, 1993. Т.2. 982 с.

Варченко І. Г. Харків у другій половині XIX століття: український колорит // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Харків: Бізнес-інформ, 2000. С. 48–55.

Гимпельсон Я.И. Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями правительствующего Сената и центральных правительственных установлений / Я.И.Гимпельсон. Петроград: Тип.Экономия,1905.Ч.2. 936 с.

Гусев А.Н. Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. Харьков: Тип. Дарре, 1902. 260 с.

Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. в Харківська губернія залишалась поліетнічним регіоном, проте під впливом політики русифікації кількість російськомовного населення зростало, Харків втрачав позиції українського міста. В подальшому дослідникам доцільно залучати джерела соціальної історії, щодо формування етнічної структури населення. Наприклад, звертати увагу на кількість українських та російських сіл в регіоні, наявність шкіл з різними мовами навчання тощо.

//Россия – Украина: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. Москва: Языки школьной культуры, 1997. С. 125–144.

Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. К.: Наукова думка, 1975. 276 с.

Маслійчук В. Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (XVII ст.) / В. Маслійчук // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. К., 2003. С. 435-447.

Материалы для статистики России, собираемые по ведомству министерства государственных имуществ.- СПб.:Тип. Министерства государственных имуществ, 1859. Вып.2. 264 с.

Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. Харьков: Университетская тип., 1864. 338 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб.: Тип. Эл. Пороховицковой, 1904. Т. 46. 300 с.

Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично - етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. Харків: Вид-во «Союз», 1918. 240 с.

Харьковский календар на 1883 год. Харьков: Лит. К.П.Счасни, 1882 615 с.

Харьковский календар на 1884 год. Харьков: Тип. губ. правления, 1883.695 с.

Харьковский календар на 1894 год. Харьков: Тип. губ. правления, 1894.773 с.

Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. Харьков, 1880. 72 с.

REFERENCES

Arzumanova T. V. (2010) Zminy v rozvytku etnomovnykh protsesiv u Kharkivskii hubernii (druha polovyna XIX st.) [Changes in the development of ethno-linguistic processes in Kharkov Province (second half of the 19th century)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filozofski nauky*. Kharkov National University im.V. Karazina (issue 13, № 906, pp. 103 – 109). Kharkiv [in Ukrainian].

Arzumanova T. (2011) Rosiiany v etnichnii strukturі Kharkivskoi hubernii u druhiі polovyni XIX st. [The

Russians in ethnic structure of population of Kharkiv province in the second half of XIX century] *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii Ukrainy /Ternopil National Pedagogical University im. V.Hnatiuka* (issue 1, pp. 26–34). Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka [in Ukrainian].

Bahalii D.I. (1990) *Istorii Slobidskoi Ukrainy [Istoria Slobidskoi Ukrainy]*. Kharkiv: Osнова [in Ukrainian].

Bahalei D.Y., Myller D.P. (1993) *Ystoryia horoda Kharkova za 250 let eho sushchestvovaniya (1655-1905) [History of Kharkov for 250 years of its existence (1655-1905)]*. V 2-kh t. Kharkov: Reprynt. yzd. T.2. [in Ukrainian].

Varchenko I. H. (2000) Kharkiv u druii polovyni XIX stolittia: ukrainskyi koloryt [Kharkiv is at the other half of the 19th table: Ukrainian flavor]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv: Biznes-inform [in Ukrainian].

Hympelson Ya.Y. (1905) *Zakony o evreiaxh. Systematicheskyi obzor deistvuiushchykh zakonopolozheniy o evreiaxh s raziasneniyamy pravytelstvuiushcheho Senata y tsentralnykh pravytelstvennikh ustanovleniy [Systematic review of the current legal provisions on the Jews with explanations of the Governing Senate and central government regulations]*. Petrohrad: Typ. Ekonomyia. Ch.2 [in Russi].

Husev A.N. (1902) Kharkov. *Eho proshloe y nastoiashchee v rysunkakh y opysaniakh [His Past and Present in Drawings and Descriptions]*. Kharkov: Typ. Darre [in Ukrainian].

Kappeler A. Mazepyntsi, malorossi, khokhli: ukrayntsi v etnycheskoi yerarkhyi Rosyiskoi ymperyy [Mazepintsy, Malorossi, Khokhly: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire]. *Rosyia – Ukrayna: ystoryia vzaymootnoshenyi*. Moskva: Shkola «Iazyky shkolnoi kulturi» (pp. 125–144) [in Russian].

Naulko V. Y. (1975) *Razvytye mezhetnycheskykh sviazei na Ukrayne [Development of interethnic relations in Ukraine]*. Kyev: Naukova dumka [in Ukrainian].

Masliichuk V. (2003) Dialoh «ukrainskoho» ta «rosiiskoho» na terenakh Slobidskoi Ukrainy (XVII st.) [Dialog of «Ukrainian» and «Russian» on the slobid

Ukraine (XVII century)]. *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn*. Kyev (pp. 435-447) [in Ukrainian].

Materyali dlia statystyky Rosyy, sobyraemye po vidomstvu mynysterstva hosudarstvennikh ymushchestv (1859) [Materials for Russian statistics collected by the Ministry of State Property]. SPb.:Typ. Mynysterstva hosudarstvennikh ymushchestv (issue 2.) [in Russian].

Pamiatnaia knyzhka Kharkovskoi hubernyy na 1864 h. (1864) [Commemorative book of the Kharkov Province for 1864]. Kharkov: Unyversytetskaia typ. [in Ukrainian].

Pervaia vseobshchaia perepys naseleniya Rosyiskoi ymperyy 1897 h.(1904) [The first general population census of the Russian Empire in 1897]. SPb.:Typ. Э.Порокховшчыковой. Т.46. [in Russian].

Sumtsov M. F. (1918) *Slobozhane. Istorychno - etnohrafychna rozvidka [Slobozhane. Historical - netnographic publication]*.Kharkiv: Vyd-vo «Soiuz» [in Ukrainian].

Kharkovskyyi kalendar na 1883 hod (1882) [Kharkov calendar for 1883]. Kharkov: Lyt. K.P.Schasny [in Ukrainian].

Kharkovskyyi kalendar na 1884 hod. (1883) [Kharkov calendar for 1884]. Kharkov: Typ. hub. Pravleniia [in Ukrainian].

Kharkovskyyi kalendar na 1894 hod.(1994) [Kharkov calendar for 1894.] Kharkov: Typ. hub. Pravleniia [in Ukrainian].

Shchelkov K. P.(1880) *Kharkov. Ystoryko-statystycheskyi opit [Kharkov. Historical-statistical experience]*. Kharkov [in Ukrainian].

УДК 904:726.033.2(477.75)

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.21

Фомін М. В.

кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу
Харківської державної академії культури
<https://orcid.org/0000-0003-4092-2950>

«УВАРОВСЬКИЙ» СКЛЕП-МАРТИРІЙ НА НЕКРОПОЛІ ХЕРСОНЕСА – ХЕРСОНА

Херсонес-Херсон є унікальним археологічним комплексом на території якого велися системні дослідження з кінця XIX ст. Вивчення його пам'яток дозволяє простежити процес трансформації пізньоантичного міста в ранньосередньовічне. Особливе місце в цьому процесі займає поширення християнства. Серед пам'яток раннього християнства в місті виділяються Херсонеські ранньохристиянські розписні склепи. Вони є унікальною пам'яткою, що свідчить про процес формування християнської художньої та символічної традиції і можуть бути поставлені в один ряд з катакомбами Риму і фресками Дура - Европос. Зображення відображають етап формування ранньохристиянської художньої традиції та ілюструють уявлення про потойбічну долю і Раї. Склепи були створені в середині - кінці IV ст. Особливий інтерес представляє склеп-мартирій відомий в літературі як «Уваровський» або склеп 2114/1904 р. (1853 р). Він являє собою типовий для Херсонеського некрополя склеп з нішами, прямокутної форми. Його стіни зберегли сліди поліхромної розпису, одна з локул була поглиблена (подібно саркофагу). На її внутрішній стіні був зображений вінок переможця. Локула